

CLAUDE LANZMANN.

TOPOGRAFIES DE LA MEMÒRIA

JOSEP GRAS

El 5 de juliol d'aquest any 2018 ens va deixar Claude Lanzmann, a París. Als 92 anys: tota una llarga i intensa vida d'algú que sovint va sentir i va conèixer de prop com les vides d'altres s'estroncaven absurdament, injustament, quan tot just havien començat a forjar-se. Durant els actes de comiat i d'homenatge que es van celebrar a la seva ciutat natal aquest estiu passat, Bernard-Henri Lévy va recordar Lanzmann com «l'intel·lectual compromès i cercabregues» i, alhora, «el jove maquis, intrèpid».¹ Emocionat, el conegut filòsof i amic també va definir Lanzmann com «un Orfeu retornat de l'Avern» per dur a terme la seva gran missió.

De fet, podem dir que Lanzmann va dedicar gairebé tot aquest dilatat períple vital a fer conèixer la tragèdia del poble jueu, en el que és un dels episodis més cruentos de la història contemporània. Amb una voluntat perseverant i tenaç, malgrat la dificultat de dur a terme un projecte tan ambiciós, Lanzmann ha deixat constància del genocidi comès contra els jueus europeus pel règim nazi, donant veu i presència als milions de morts a través del testimoniatge dels supervivents.

Sens dubte aquesta és la part més important del seu llegat, però tota la seva trajectòria recolza en una actitud de compromís i de lluita que no va abandonar mai. Tossut, de temperament sovint difícil i egocèntric, però coherent amb la seva manera

de pensar. «N'hi ha prou amb un mateix», havia dit Lanzmann per refermar el coratge i la constància personals; paraules que l'escriptor Marc Lambron fa seves per destacar el que, segons ell, constitueix la gran lliçó que hem d'aprendre de Lanzmann.² L'home que no defalleix en la seva llarga i difícil missió, malgrat els moments de soledat o fins i tot d'incomprensió per part dels altres.

«Justicier, implacable, perseverant fins al final», així el descrivia poc després de la seva mort Michel Crépu a *La Nouvelle Revue Française*.³ Veient el seu recorregut i l'actitud que ell va mantenir sempre, podem afirmar que Lanzmann no es va acomodar a una enganyosa autocomplaença —tot i el tarannà certament vanitós que se li ha retret sovint, que mostrava sobretot a les entrevistes i en altres intervencions públiques— i es va estimar més, tal com diu Crépu, aprofundir en les contradiccions que defineixen la condició humana que no pas recrear-se en unes fràgils «harmonies morals».⁴

2. LAMBRON, Marc, a *Claude Lanzmann. Un voyant dans le siècle* (diversos autors; coordinat per Juliette Simont), Gallimard, 2017 [www.gallimard.fr].

3. CRÉPU, Michel, «Lanzmann le justicier», article publicat el 6-7-2018 a *La Nouvelle Revue Française*, en el qual l'articulista subratlla l'esperit inexpugnable i innegociable de l'escriptor i cineasta francès al llarg de la seva vasta trajectòria [www.lnrf.fr].

4. Aquests són els mots exactes que utilitza Crépu al seu article, molt encertats en aquest cas, ja que estem parlant d'algú que hauria pogut «aturar-se» molt abans en el seu impressionant camí de cerca i de representació d'un passat tan dolorós.

1. Publicat al diari *Le Point*, a la secció de Cultura, l'11-7-2018.

Simone de Beauvoir

Membre d'honor de la Fondation pour la Mémoire de la Shoah,⁵ Lanzmann no va deixar mai d'explorar, d'indagar pacientment però amb fermesa en l'abisme on van sucumbir sis milions de persones. Aquesta era la seva tasca, deia: «La tasca de desxifrar el món, que no hauríem d'abandonar mai, comporta compromís i resistència».⁶

LLARGUES I PROFUNDES CAPBUSSADES

La vida de Lanzmann, ja ho dèiem al principi d'aquest article, va ser realment trepidant; aprofitada fins al darrer moment. No va ser fàcil, ni plàcida, perquè ell va voler que no ho fos. Ni la contínua exigència que es va autoimposar per seguir les

5. La Fondation pour la Mémoire de la Shoah, amb seu a París, va ser creada el 2000 amb l'objectiu de donar a conèixer tota la documentació relativa a la persecució i extermini dels jueus durant la Segona Guerra Mundial [www.fondationshoah.org].

6. Va ser una de les frases més emblemàtiques de l'escriptor i cineasta parisenc, homenatjat aquest estiu passat amb una cerimònia fúnebre d'estat.

empremtes de la destrucció del seu poble i mostrar la seva història al món, ni els entrebancs ni les pors pròpies i alienes, van prendre-li la seva estimació a la vida, el goig infranquejable de viure-la: «No estic ni fastiguejat ni cansat del món; podria viure cent vides i mai no m'esgotarien», diu Lanzmann en un capítol de les seves magnífiques memòries.⁷

Fill d'emigrants jueus, als divuit anys ja va participar en la Resistència contra els nazis. Més endavant va exercir de professor lector a la Freie Universität Berlin (que enguany celebra precisament el seu setantè aniversari) durant els primers anys d'ocupació de la ciutat un cop acabada la guerra.⁸ El 1952 coneix Jean-Paul Sartre i Simone de Beauvoir, personatges emblemàtics de la intel·lectualitat d'aquells anys i icones encara avui fonamentals de la filosofia i la literatura franceses contemporànies: una amistat duradora i apassionada —es va enamorar de la Beauvoir—, que fructifica en la col·laboració de Lanzmann a la revista *Les Temps Modernes* des d'aquell moment.⁹ Els anys següents, fins a 1970, va escriure articles i repor-

7. El 2009 Claude Lanzmann va publicar les seves memòries, *Le Lièvre de Patagonie* (Gallimard), que van ser molt elogiades per la crítica literària francesa i europea [trad. cast. *La liebre de la Patagonia*, Barcelona: Seix Barral, 2011].

8. En un dels capítols més interessants de *La liebre de la Patagonia*, Lanzmann parla de l'estada a Berlín aquells primers anys de guerra freda; dels edificis enrunats, de l'ambient general de devastació que s'hi respirava. S'hi sentia parlar en diverses llengües, entre elles el jiddisch per persones que havien sortit dels camps de concentració i que eren a la ciutat de manera provisional. Al llarg dels anys posteriors, Lanzmann va tornar sovint a Berlín i va aprendre a estimar-la, diu ell, com una ciutat oberta i valenta.

9. *Les Temps Modernes* va començar la seva singladura el 1945, creada per Sartre i Beauvoir i editada per Gallimard en aquella primera etapa. A partir de 1952 ja hi va col·laborar Lanzmann, que va assistir a les reunions del consell de redacció de la revista en un despatx amb vistes a la plaça de Saint Germain-des-Près. Lanzmann diu de Sartre que era «la intel·ligència personificada a l'hora de treballar i la generositat arrelada en aquesta intel·ligència». De Simone de Beauvoir se'n va sentir atret, de seguida: «el vel de la seva veu, els seus ulls...». Vegeu *La liebre de la Patagonia*, cit.

Lanzmann, Beauvoir i Sartre

tatges de temàtica molt diversa (política, cultural, etc.) també en altres publicacions com *France-Observateur*, *Le Monde* o *Elle*; escrits que acabaria recopilant en un llibre i publicant sota el nom de *La tombe du divin plongeur* (Gallimard, 2012; en castellà el 2014 per l'editorial Confluencias, *La tumba del sublime nadador*). «Jo m'he submergit al llarg de tota la meua vida dins la veritat. Les decisions que vaig prendre i que em vaig proposar acomplir van ser com profundes capbussades, vertiginosos salts al buit», deia Lanzmann al prefaci del llibre.

El 1986, Lanzmann es fa càrrec de la direcció de *Les Temps Modernes*, després del traspàs, aquell mateix any, de Simone de Beauvoir —que, juntament amb Sartre, l'havien capitanejat des de la seva fundació—, responsabilitat que ja no abandonarà fins a la seva mort aquest 2018. Compartien, ell i el Castor, una mateixa voluntat de perseverar en el que era «un patrimoni únic per la seva riquesa i diversitat», segons Lanzmann, «un espai privilegiat de debat i de combat des del pensament per a tots aquells que no s'avenen amb els consensos imperants».¹⁰

UNA FILMOGRAFIA COMPROMESA

A partir de 1970, Lanzmann va decidir lliurar-se de ple al cinema. El sentiment de lleialtat que té cap al poble jueu es materialitza en el seu primer film documental, *Pourquoi Israël* (1973), que malgrat les reticències i els retrets d'alguns sectors, acaba aconseguint un èxit rotund al Festival de Nova York on s'estrena el 7 d'octubre d'aquell mateix any. Lanzmann hi descriu els avenços i també les contradiccions de la nació jueva en el seu procés de formació. La pel·lícula va obtenir un reconeixement força generalitzat, perquè la mirada del cineasta defuig els maniqueïsmes i aprofundeix en la qüestió des del respecte i l'empatia.

Però el rèdit principal —si el podem qualificar així— de la pel·lícula és que aquesta suposaria l'ini-

10. «El Castor» era el motiu amb què Lanzmann i Sartre es referien a Simone de Beauvoir. En el darrer temps de vida d'ella, la preocupació pel futur de la revista va créixer. Lanzmann, que havia estat el seu amant, li va prometre que no abandonaria un llegat tan important com aquell. Vegeu *La liebre de la Patagonia*, cit.

ci del projecte majúscul que seria la realització de *Shoah*, la «gran aventura» de la vida de Lanzmann, tal com ell mateix la va definir sovint. Alguns noms propis van ser decisius a partir d'aquell moment: un d'ells especialment va nodrir l'interès i la tossuderia de Lanzmann fins al final: Raul Hilberg.¹¹

Després de l'estrena de *Shoah* —a la qual dediquem el següent capítol, vista la seva gran transcendència—, Lanzmann va perseverar en el seu interès per la tragèdia del poble jueu i, partint del seu gran film-matriu documental, va realitzar *Tsahal* (1994), una aproximació a la identitat i la manera d'actuar de l'exèrcit israelià.

Molt més interessant és *Un vivant qui passe* (1997), que mostra l'entrevista que Lanzmann va realitzar a Maurice Rossel l'any 1979, durant el rodatge de *Shoah*. L'afer va fer avergonyir i indignar mig món quan es va saber: mentre Rossel era delegat a Berlín del Comitè Internacional de la Creu Roja, va visitar Auschwitz i Theresienstadt el 1943 i 1944 respectivament. Rossel va deixar-se enganyar per la posada en escena totalment falsa que havien preparat les autoritats nazis, creient que efectivament Theresienstadt era un «camp modèlic» perquè els jueus hi visquessin amb tot el confort.

Sobibor, 14 octobre 1943, 16 heures (2001), la cinquena pel·lícula de Lanzmann, té com a base l'entrevista que aquest va fer a Yehuda Lerner, supervivent i figura cabdal en la revolta dels presoners al camp d'extermini de Sobibor. Un fet que només es pot qualificar d'heroic, únic, en un entorn com aquell. El dia i l'hora en què un grup d'interns van vèncer la por i van poder fugir després d'en-

11. Raul Hilberg (1926-2007) va ser un historiador austríac, nacionalitzat nord-americà i professor universitari a Vermont, que va especialitzar-se en els estudis sobre l'holocaust jueu. La relació entre ell i Lanzmann, durant tot el temps de realització de *Shoah*, va ser enormement fructífer. Hilberg hi va col·laborar i va elogiar molts cops l'obra del cineasta. Al llibre *La politique de la mémoire* (Gallimard, 1996; traduït de l'original anglès *The Politics of Memory*), l'investigador parla de diverses trobades que va tenir amb Lanzmann i del que va significar per a la preservació de la memòria del genocidi el seu ambiciós treball.

frontar-se als guàrdies del camp. Acció que després comportaria la massacre dels altres presoners.

El testimoni del resistent polonès Jan Karski ja havia estat present a *Shoah*, a través d'una llarga entrevista que Lanzmann i el seu equip li van fer a casa seva el 1978. El 2010, arran de la publicació del llibre *Jan Karski* de Yannick Haenel, el cineasta recupera les converses mantingudes aleshores amb el seu testimoni i realitza *Le Rapport Karski*, on hi exposa la seva visió segons ell més versemblant i fidel a la realitat històrica.¹²

12. Jan Karski va ser testimoni privilegiat dels abusos comesos al guetto de Varsòvia i de les atrocitats del camp de concentració de Belzec, que va poder visitar fent-se passar per un guàrdia ucraïnès. Lanzmann no estava d'acord amb els arguments del llibre de Yannick Haenel (Gallimard, 2011) i va fer la pel·lícula per «restablir la veritat». A l'article *Le Rapport Karski, une voix qui résonne com une source* (n.27, maig 2011, de Rémy Besson [en línia a *Études Photographiques*. journals.openedition.org]

Le dernier des injustes (2013) va ser un dels films més celebrats de l'autor de *Shoah*, amb un gran èxit de crítica i públic.¹³ Als 87 anys, Lanzmann torna a Theresiendstadt (també anomenat Terezin, a seixanta quilòmetres de Praga), conegut com el «ghetto modèlic» que els nazis havien construït, segons la propaganda del règim, perquè els jueus hi poguessin viure en condicions de benestar i total seguretat. Lanzmann recorre alguns dels escenaris de la infàmia, mentre llegeix un sucós catàleg de calamitats: contempla l'anada i vinguda de trens des de l'estació de tren que menava al fatídic destí; captura el silenci dels carrers propers mentre es fa de nit; volta per les estances fosques i de parets escrostonades; es repenja en les restes del que havien estat ginys macabres.

Però l'eix principal de la pel·lícula són les opinions del rabí Benjamin Murelstein, l'últim president del Consell Jueu del ghetto de Theresiendstadt i l'únic d'ells que va sobreviure, amb qui Lanzmann va mantenir unes llargues converses el 1975 a Roma. Tot aquest material enregistrat no havia estat utilitzat fins que el 2013 Lanzmann decideix recuperar-lo i mostrar-lo en aquest magnífic film documental.

Tot el que hi explica Murelstein és d'un enorme interès i, possiblement, desconegut en bona part per l'espectador. Des de la posició privilegiada que va ocupar en aquella època, ens parla de situacions realment escabroses que va viure en el tracte amb Eichmann durant set anys, a qui descriu com un home desprietat i corrupte en extrem. Murelstein no està gens d'acord, diu, amb la controvertida «banalitat del mal» que Hannah Arendt va difondre arran del judici contra Eichmann celebrat el 1961.¹⁴

13. La pel·lícula va tenir una molt bona acollida al Festival de Canes i aquell mateix any es va concedir l'Ós d'Or del Festival de Berlín a Claude Lanzmann per la seva trajectòria.

14. És conegut el llibre d'Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem* (1963), on aquesta politòloga alemanya d'origen jueu desenvolupa el seu polèmic concepte, pel qual va ser acusada per alguns sectors d'haver traït el poble jueu.

I arribem al final de la filmografia de Claude Lanzmann. La seva darrera pel·lícula, no gaire coneguda al nostre país, fou *Les Quatre Soeurs* (2017),¹⁵ que recull el testimoniatge de quatre dones valentes, Ruth Elias, Ada Litchman, Paula Biren i Hanna Marton, totes elles supervivents dels camps de concentració nazis. «Una profunda unitat caracteritza els seus relats, sense que les vinculi una relació de parentiu; d'aquí el títol en referència a Les tres germanes de Txèkhov»,¹⁶ va dir Lanzmann quan es va estrenar.

SHOAH: UNA VERITABLE EPOPEIA A LA DIGNITAT HUMANA

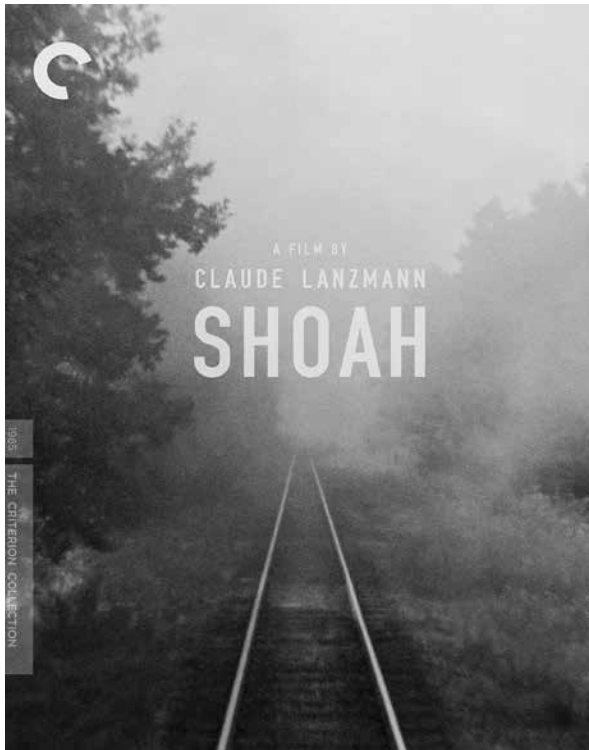
Però, indubtablement, el nom de Claude Lanzmann serà recordat sempre per haver realitzat aquesta obra monumental, una gran epopeia moderna sobre el genocidi perpetrat al poble jueu pel règim nazi entre 1938 i 1945. El cineasta hi va dedicar dotze anys, fins a la seva estrena mundial el 1985: un temps llarg i difícil, no exempt de moments de desànim, i una feina titànica de documentació, recopilació de dades, hores d'enregistraments, viatges, estades. Investigació periòdica al servei d'un objectiu: mostrar la realitat nua sense maquillatges ni artificis de cap mena, sense els mecanismes de la ficció.

El que tenim al davant és un documental de més de nou hores de durada, que ens ofereix el testimoniatge colpidor de supervivents dels camps de concentració, a través del relat oral de cada una d'aquestes persones fet en temps present i amb la seva presència física.

Lanzmann va anar a trobar tots aquests homes i dones al poble, ciutat o país on vivien en aquells

15. Precisament el 8-12-2018 estava prevista una projecció d'aquest film al Théâtre de Chaillot de París, amb un col·loqui posterior [vegeu www.fondationshoah.org].

16. Al programa de l'acte *Tous humains avec Arte*, previst per al 8-12-2018 [www.fondationshoah.org].

moments, i els va convèncer de tornar als escenaris reals de l'infern que havien patit i recórrer junts, acompanyats d'un equip de filmació, tots aquells llocs mentre rememoraven la seva experiència i l'explicaven davant la càmera. Tots ells, uns més que altres segons el criteri de Lanzmann, són els protagonistes de *Shoah* (1985). Ells i les topografies de l'horror que la memòria havia conservat intactes i que ara reviu de nou, aparentment impassibles davant l'espectador però esfereïdors en el seu silenci eloqüent: boscos, camins rals que de cop s'endinsen cap a estranys indrets a través d'uns rails amagats de la vista, esplanades... I, és clar, interiors semblants a naus de fàbriques, buits, foscos, escrostonats; forns, estranys corriols, cambres rectangulars amb orificis al sostre, barraques. Paisatges de la devastació, de la ignomínia.

El testimoni vivencial i el seu relat són l'element primordial del cinema documental de

Lanzmann. Són l'eix vertebrador que, tot i ser presentats de manera singularitzada i alterna en el muntatge del film, acaba cohesionant una única mirada davant la tragèdia que s'està mostrant, les dimensions de la qual semblen inabastables però adopten concreció després de cada narració i de cada diàleg davant la càmera. A mesura que avança la pel·lícula i anem coneixent nous testimoniats, anem aprofundint en el coneixement i, tal com diu Torner, «cavant més i més amb la mirada».¹⁷

Els testimonis que apareixen a *Shoah* són de tres tipus: víctimes, que van ser presoneres a Treblinka, Auschwitz, Birkenau, Sobibor..., amb diferents funcions i rols (des de simples interns a membres dels *sonderkommandos*, encarregats dels forns crematoris, de les fosses on amuntegaven els cossos, etc.) i que hi han sobreviscut; botxins o executors (membres de les SS, guàrdies de camp, encarregats de l'arribada dels trens, del funcionament de les cambres de gas...); i espectadors-testimonis (de les deportacions; dels vagons atapeïts de persones sense aigua ni ventilació, com si transportessin bestiar; dels crits i udols de dolor que se sentien més enllà de la filferrada, en el camp del costat), que són pagesos i grangers dels masos i llogarets propers als *lager*, també vilatans trobats pel carrer... És especialment significatiu el cas de Jan Piwonski, l'anomenat maquinista de Treblinka, en un dels episodis més punyents de la pel·lícula: l'home torna a fer el trajecte dalt de la locomotora fins a un punt on hi ha un rètol que diu «Treblinka», tal com havia fet durant tres anys amb els combois plens fins a la fatídica estació; durant el trajecte va traient el cap per la finestra i

17. TORNER, Carles, *Shoah. Una pedagogia de la memòria*. Barcelona: Proa, 2002. Des de la seva estrena pública s'han fet infinitat d'estudis, seminaris, articles, etc. sobre la pel·lícula de Claude Lanzmann. Un dels més complets, possiblement el més rigorós fet i publicat a Catalunya és el de Torner, que constitueix una recerca feta en el marc d'una tesi doctoral en Ciències de l'Educació a la Universitat de París VIII i com a Premi d'Humanitats de la Fundació Enciclopèdia Catalana concedit el 1998.

Jan Pivonski, el maquinista de Treblinka

mirant enrere, en el que ja és una imatge icònica d'aquells terribles esdeveniments.

Lanzmann reconstrueix així i mostra en tota la seva cruesa i complexitat un passat traumàtic viscut pel testimoni, evocat ara a través de la seva presència i de la seva narració; aquesta s'erigeix en la part més important en el procés de transmissió de la memòria d'uns fets «difícils d'explicar», allò que molts han descrit com «l'indicible», que es completa amb la participació de qui escolta (el mateix Lanzmann amb l'ajuda de la intèrpret) i finalment la recepció de l'espectador (nosaltres).

El rol de protagonisme del testimoni no tan sols és fonamental segons la concepció de documental que té Lanzmann, sinó que també és el més honest segons la seva opinió, el menys immoral: és obscè, havia dit infinitat de vegades l'escriptor i cineasta francès, voler mostrar amb imatges reals o d'arxiu uns fets d'una depravació i crueltat tan

atroços com aquests.¹⁸ En molts moments, durant l'explicació del supervivent, el seu rostre ocupa gairebé tota la pantalla; és un recurs estilístic que fa encara més forts els vincles de l'espectador amb el testimoni: el corrent d'empatia s'intensifica.

És difícil destacar un testimoni d'entre tots els que apareixen a les imatges de *Shoah*, ja que tots són absolutament colpidors: el barber Abraham Bomba, que tallava els cabells abans d'entrar a les cambres de gas; Filip Müller, encarregat del bon funcionament d'aquestes; el camperol Simon

18. A *Shoah* no hi ha en cap moment imatges d'arxiu. Lanzmann marca així el que per a ell són els límits de la representació audiovisual de l'holocaust, de l'extermini dels jueus de l'Europa central pel nazisme. Si més no, durant els anys en què va realitzar aquesta pel·lícula. En canvi, més endavant, en el que va ser el seu penúltim film i potser el més aclamat després de *Shoah*, *Le dernier des injustes* (2013), sí que n'hi va incloure, encara que molt puntualment.

Srebnik que torna al riu del llogaret polonès de Chelmno a cantar i recorda l'alçada del fum que sortia dels forns; Richard Glazar, a les fosses comunes o als forns crematoris... Tots adquireixen una significació ètica i moral de valor incalculable.¹⁹ La seva actitud valenta i la seva compareixença voluntària davant el món, enregistrades amb la càmera, els doten d'una gran transcendència. El valor pedagògic del seu relat, de la seva presència audiovisual és incommensurable. Gràcies al seu acte de narració oral, la transmissió de la memòria dels fets perdura; ell, el testimoni, és la baula imprescindible de la cadena.

En una conferència que Lanzmann va fer el 2013, *Resurrection*, en el marc de les prestigioses *The Tanner Lectures on Human Values*,²⁰ el cineasta va afirmar que «*Shoah* no s'hauria pogut fer sense la barreja d'emergència i de paciència que es necessita per crear una obra d'art».

RESTITUIR LA DIGNITAT, LA CONDICIÓN DE PERSONA

Després del visionat de *Shoah*, l'espectador no resta impassible; la nostra mirada sobre una de les més grans tragèdies que han sacsejat la història —exponent rotund de la capacitat de l'home d'infligir dolor als altres homes— en surt reforçada de manera notòria. Resulta impossible no sentir-se commogut, malgrat haver-ho llegit i haver-ho vist

19. Diversos autors ho argumenten, tots ells imprescindibles en el tema. MARGALIT, A, *Ética del recuerdo* (Herder, 2002); TORNER, C., op. cit.; MÈLICH, J. C., *Ética de la compasión* (Herder, 2010); RICOEUR, P., *La mémoire, l'histoire, l'oubli* (Éditions du Seuil, 2000); BAER, A., *El testimonio audiovisual* (Siglo XXI, 2005).

20. Conferència pronunciada a la Residència de l'Ambaixador dels Estats Units el 2013. *Les Tanner Lectures on Human Values* són unes conferències que van ser fundades el 1978 per l'acadèmic Clark Tanner, centrades específicament en els drets humans i impartides per personalitats mundials que hagin destacat per la seva contribució en aquest àmbit. Compten amb la participació d'universitats tan prestigioses com Harvard, Oxford, Cambridge, Stanford, etc.

abans en pel·lícules. Sentim el mateix rebuig que hauríem experimentat després de veure *La llista de Schindler* (1993) d'Steven Spielberg, *El fill de Saul* (2015) de l'hongarès László Nemes o l'extraordinari film documental *Nuit et Brouillard* (1955) d'Alain Resnais. Però els efectes i l'impacte aquí són diferents. Les veus, els silencis, els recorreguts pels escenaris de l'horror, els testimonis amb les seves pesades lloses que hauran de dur durant tota la vida..., tot és contundent, inapel·lable, monstruós. Sinistrament revelador.

La mort és la gran protagonista del film de Lanzmann. No hi ha consol, perquè no es pot «comprendre». Tal com deia el cineasta mentre treballava: «Intentar no comprendre, tan sols escoltar, mostrar, callar». Restituir, sempre, sense defallir, la dignitat als milions de morts: aquest és l'objectiu que no venç amb el pas del temps.

Ja cap al final de les seves memòries, Lanzmann parla del temps que ha viscut. Durant els dotze anys que va dedicar a la realització de *Shoah*, diu, va tenir la impressió que el temps es deturava, com si s'interrompés el flux incessant de la progressió de l'existència. Però en realitat, acaba reconeixent, «el temps no ha deixat mai de *no passar*» (la cursiva és textual, del mateix autor hem de suposar). Tot i que Lanzmann, ens confessa un cop més, no se sent vell, ni desil·lusionat; ans al contrari, es veu amb la llibertat i l'embranchada de les llibres, amb la seva habilitat natural, vivint intensament.²¹

Les persones també «passen», se'n van: de cop i volta ja no hi són; com Claude Lanzmann, aquest cronista excepcional del segle XX. Però els llegats no. Ni les veus, ni els seus ressons. Perduren. Per això, els absents han pres la paraula, s'hi han encarnat.

Nosaltres no hauríem de deixar d'escoltar-los.

21. D'aquí ve el títol que l'autor va posar a les seves memòries; i d'una trobada inesperada, breu, amb una llebre mentre viatjava per la Patagònia argentina.

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

• *La liebre de Patagonia*, Claude Lanzmann. Traducció del francès d'Adolfo García Ortega. Barcelona: Seix Barral, 2011.

• *Shoah. Una pedagogia de la memòria*, Carles Torner. Barcelona: Proa, 2002.

• *El testimonio audiovisual*, Alejandro Baer. Madrid: Siglo XXI, 2005.

• *Ética de la compasión*, Joan-Carles Mèlich. Barcelona: Herder, 2010.

• *Ética del recuerdo*, Avishai Margalit. Barcelona: Herder, 2002.

• *La politique de la mémoire*, Raul Hilberg. Traducció de l'anglès de Marie-France de Palomé. París: Gallimard, 1994.

• *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paul Ricoeur. París: Éditions du Seuil, 2000.

• Fondation pour la Mémoire de la Shoah, París [www.fondationshoah.org].

• Éditions Gallimard, París [www.gallimard.fr]

• Études Photographiques [journals.openedition.org].

• Diari *Le Point*, París [www.lepoint.com]

• Diari *Le Monde*, París [www.lemonde.fr]

• *The Tanner Lectures on Human Values* [tannerlectures.utah.edu].

• *Le documentaire en "je"/ Le dernier des injustes de Claude Lanzmann* (2013), Jacques Kermabon. Article publicat a *24 Images* [en línia a www.erudit.org].

• *El cine documental de Claude Lanzmann*, Elios Mendieta Rodríguez. A *Revista de Filología Románica*, 2016, vol. 33, n. 165-174, Universidad Complutense de Madrid [revistas.ucm.es].

• *Nuit et brouillard* (1955), film d'Alain Resnais. Edició en DVD (Filmax).

• *Shoah* (1985), film de Claude Lanzmann. Edició en DVD (Filmax).

• *El último de los injustos* (2013), Claude Lanzmann. Edició en DVD (Avalon).

JOSEP GRAS CARMONA (Manresa, 1959) és llicenciat en Ciències de la Informació a la UAB (1996). Entre el 1997 i el 2006 va exercir la crítica literària a *Regió 7*, on el maig de 1999 va publicar una entrevista a l'escriptora Doris Lessing (posteriorment guardonada amb el Nobel de literatura 2007). El 2011 va obtenir el Diploma d'Estudis Avançats a la UPF en Comunicació Social. Autor del blog literari *El baluard*.